

הרב אליעזר רייף

לשון "חייב" ו"פטור" בהלכות נזקי ממון

פרק בסמנטיקה ומשמעויותיה ב"משנה תורה"

- א. הקדמה
- ב. קבוצה א - לשון "משלם"
- ג. קבוצה ב - לשון "חייב"
- ד. קבוצה ג - לשון "חייב לשלם"
- ה. קבוצה ד - לשון "פטור משלם"
- ו. סיכום

א. הקדמה¹

לשון רבינו וניסוחיו במשנה תורה העסיקו רבים, תלמידי חכמים וחוקרים² כאחד. ההנחה הפרשנית העקרונית היא, כי לשונו מדויקת ודבריו כתובים בפלס ובמשקל³. סגנון זה מאפיין את כתביו של רבינו החל מחיבוריו המוקדמים בצעירותו⁴, ועד לספרו מורה הנבוכים בזקנותו⁵. אמנם, יש שהמבט המקומי גרס, שלא להבחין בדרכי הלשון של רבינו - או משום שנבחנה הלכה פרטית לבדה, או משום שלא נבחנה לשונו בהשוואה למקורותיו.

¹ תודתי נתונה לידידי ה"ה אברהם קליין הי"ו על הערותיו המועילות והמחכימות.

² ראה: יצחק טברסקי, מבוא למשנה תורה, ירושלים תשנ"א, פרק חמישי, עמוד 241, ובהפניותו הביבליוגרפיות בהערות שם. וראה גם: ר' אביעד הכהן, עקבות לשון חכמים ב"משנה תורה" להרמב"ם, כתלנו יג, ירושלים תש"ן, עמוד 542-556 (להלן: הכהן, עקבות).

³ ראה: הרב מלאכי בכה"ר יעקב הכהן, ספר יד מלאכי, חלק שני, כללי הרמב"ם והראב"ד והסמ"ג, כלל ג.

⁴ ראה: הקדמה למשנה, הקדמות הרמב"ם למשנה, הרב יצחק שילת, ירושלים תשנ"ב, עמוד סג (להלן: הקדמה למשנה).

⁵ ראה: מורה הנבוכים, צוואת הספר הזה, מיכאל שוורץ, תל אביב תשס"ג, עמוד 19.

לפיכך, נתקשו המפרשים בדבריו, ויישבו בדקדוקים ובפלפולים, או לחילופין טענו כי לפנינו סגנון לשוני גרידא⁶.

ככלל, נראה שניתן לסמן שתי מגמות עקרוניות המתוות את דרכי הניסוח והסגנון של רבינו: הראשונה, **המגמה הקונספטואלית** - במינוח זה כוונתנו לכלול שתי משמעויות: האחת, קביעת ציר רעיוני ומושגי מופשט, סביבו מקבץ רבינו הלכות שונות ליחידה אחת⁷. השנייה, שימוש בלשון מושגית ובכללה במינוחים או במושגים קבועים היוצרים שדה סמנטי. שני מאפיינים אלו מהווים ביטוי לחשיבה מפשיטה ומכלילה, ומטרתם אחת: יצירת סדר בעל לכידות פנימית (=קוהרנטיות). אמנם שני אלו בלאו דווקא משמשים יחד בכל יחידה, ובלאו דווקא חופפים. כך גם ודאי שישנם שיקולים נוספים המשפיעים על בנית היחידות השונות, אולם ככלל נראה שהגישה הקונספטואלית מהווה שיקול יסודי ובסיסי בקביעת המבנה.

מגמה זו קשורה גם באופיו של משנה תורה כספר חוקים כולל⁸ - בלשון רבינו: "שיש בו כמה פרקים יהיו באותו הפרק הלכות פסוקות מעשרה מקומות ויותר... כל ענין וענין מקבץ כל הדינין שנאמרו בו בכל מקום שהן... וזו היתה סוף מגמתי בזה החבור"⁹ - הגם שהספר בנוי מצירוף של הלכות קזואיסטיות¹⁰, ברי שחלק מאופיו המכנס של הספר רבינו חותר ליצירת תבניות תוכניות וסגנוניות שיטתיות משותפות ומאחדות.

מאידך גיסא, סגנונו של החיבור כהלכות פסוקות הבנויות מקיבוץ הדינים הפזורים, מסמן גם מגמת יסוד שנייה, והיא **המגמה המסרנית**. כבר עמד על כך ראש הישיבה מו"ר הרב נחום אליעזר רבינוביץ', כי בניסוח ההלכה דרכו של רבינו לאחוז עד כמה שניתן בלשון

⁶ ראה: יעקב לוינגר, על העיון והדקדוק בדברי הרמב"ם ומגבלותיהם, בר אילן - ספר השנה למדעי היהדות והרוח של אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשכ"ג, א, עמוד 246. וכך לשונו שם עמוד 252: "היגררותו של הרמב"ם אחר לשון המקורות... ריבויין של הדוגמאות לביטויים חופפים במשנה תורה... מעיד לדעתי, ללא צל של ספק, על נטייתו הסגנונית של הרמב"ם לוואריציה לשונית". וכעין זה ראה: "יא זיידמן, סגנון משנה תורה לרמב"ם ובטול השערת המקורות במקרא, סיני, ירושלים תרצ"ח-תרצ"ט, שנה שניה, כרך שלישי, עמוד קטו. דעתנו שונה בתכלית, רבינו איננו נגרר אלא נוקט בשיטתיות מכוונת ומדויקת, וראה להלן בסיכום ובהערותינו שם סקרנו שלושה שימושי לשון נוספים שהוזכרו אצל המחברים הנ"ל, ולפי דברינו שם יש לבחון את הדוגמאות האחרות בספריהם, ועוד חזון למועד.

⁷ על משמעות מרחיבה של גישה זו, ראה: הרב שג"ר, אהבוך עד מוות, (עורך: נעם סמט), אפרת תשס"ד, עמוד 124, הערה 3.

⁸ במינוח המודרני: ספר קודיפיקטיבי. לסקירה תמציתית ראה: מנחם אלון, המשפט העברי, ירושלים תשל"ג, ח"ג, עמוד 938-948 (להלן: אלון, המשפט); על דרכו של הרמב"ם ראה שם, עמוד 980 ואילך.

⁹ איגרת לר' פנחס הדיין, איגרות הרמב"ם, הרב יצחק שילת, ירושלים תשמ"ז, ח"ב, עמוד תמד (להלן: איגרת לר' פנחס).

¹⁰ כלומר, הבעת הדין המסוים על ידי פירוט עובדתי קונקרטי, שלגביו נקבעת ההלכה המסוימת ולא בדרך ההכללה - להגדרה זו, ראה: אלון, המשפט, עמוד 1001; סקירה על דרך ניסוח זו, ראה, שם: עמוד 879 ואילך, ועמוד 942-943.

המקור ממנו שאובה ההלכה¹¹, וביאר שבכך מדגיש רבינו שאיננו אלא מוסר מה שכלל ישראל קיבל מן הדורות הקודמים¹². כך גם מתאר רבינו את פועלו של רבי יהודה הנשיא בחבור המשנה: "וקבץ השמועות והמאמרים והמחלוקות... והיה הוא עצמו ממעתיקי השמועה"¹³. מסתבר, שגם בבחירתו בשיטה המסרנית הלך רבינו בעקבות רבי יהודה הנשיא, כשם שעשה בשאר העניינים הנוגעים לכתיבת משנה תורה¹⁴, וראה בדרכו זו הצטרפות למעתיקי השמועה.

ניתן להציע כמה נימוקים נוספים למתודה זו¹⁵: ראשית, כך מתאפשר דיוק גבוה יותר בהעברת המסורת ההלכתית, ובייחוד לאור יצירתו החדשנית, שאיננה רק מכנסת את המקורות או מוסיפה עליהם פרשנות, אלא גם מעבדתם ומנסחתם מחדש. שנית, בכך רבינו מסמן מראי מקום למקורותיו. שיקול זה איננו ביבליוגרפי, אלא בעיקר פרשני, שכן הוא מותיר לפוסק את האפשרות לגשת לעיין במקור להלכה אותה פסק, ולעמוד על פסיקתו¹⁶.

אפשר שלשיקולים אלו מתלווה שיקול נוסף, והוא ההקלה על היקלטותו של ספרו החדשני אצל תלמידי החכמים¹⁷ בעלי הנטייה המסורתית, על ידי יצירת מכנה משותף עם המקורות אותם הם מכירים. לבסוף, דומה שלא יהיה זה מופרז לומר, שבכך גם התאפשר לרבינו להבליע את חידושי הפרשניים על ידי שילובם ומיזוגם בלשון המקורות.

ברי שצירופם של שתי המגמות, הקונספטואלית והמסרנית, מצריך איזון בין נאמנות ללשון המקורות ומטבעות הלשון שבהם, לבין קביעת התבניות ויישומם העקבי והשיטתי. נושא זה מצריך בחינה שיטתית מקיפה ומעמיקה, ואנו באנו רק להעיר על דוגמא אחת.

¹¹ מבחינה מתודית דומה שיש להבחין בין רבדי לשון שונים: מקרא, משנה ותלמוד - ראה: הכהן, עקבות, עמוד 547 הערה 18, שהעיר על כך. על כל פנים נראה שאצל רבינו נודעת חשיבות יתרה לשמירה על לשון המשנה ועדיין הדבר צריך ליבון שיטתי מקיף.

¹² ראה: הרב נחום אליעזר רבינוביץ, עיונים במשנתו של הרמב"ם, ירושלים תשנ"ט, עמוד י.

¹³ הקדמה למשנה, עמוד לו.

¹⁴ ראה: איגרת לר' פנחס, עמוד תמ.

¹⁵ ראה גם: אלון, המשפט, עמוד 1003.

¹⁶ אמנם כידוע רבינו מתחילה לא ציין למקורותיו בכוונה ולבסוף ניחם על כך (ראה: איגרת לר' פנחס, עמוד תמ, תמה), אולם דומה שאף על פי כן בדרכו זו הותיר פתח לתלמידי החכמים המעיינים לפנות אל מקורות הדין.

¹⁷ הד לקשיים אלו, ראה: איגרת לר' פנחס, עמוד תלח.

אחת הדרכים לעמוד על דרכו זו של רבינו, היא בחינה של מטבעות הלשון בהם הוא נוקט. אלו שאובים מהמקורות, אולם השימוש בהם מצריך עקביות וקביעת תבנית שיטתית. דוגמא לכך היא קביעתו בהלכות גירושין (ב, ז):

ומה בין פסול לבטל, שכל מקום שנאמר בחבור זה בגט שהוא בטל - הוא בטל מן התורה; וכל מקום שנאמר פסול - הוא פסול מדברי סופרים.¹⁸

ברם, ברוב המקומות לא השמיע לנו רבינו מה ההבדל בין המינוחים השונים או הדומים, ולא פרט את שיקוליו לקביעת תבניות אלו, עד שנלאו רבים מלרדת לסוף דעתו.¹⁹ מבחינה מתודולוגית ניסוחם התמציתי של מטבעות הלשון מקל על זיהוים,²⁰ ומתוך כך ניתן לעמוד על המשותף להם, ועל העקרונות המתווים את השימוש בהם.

במאמר זה ננסה להדגים את דרכו של רבינו לשילוב בין שתי המגמות, על ידי סקירת ארבעה מונחים המופיעים בתחום הלכות מסוים.

במוקד מאמרנו יעמדו לשונות החיוב והפסור בהן משתמש רבינו בהלכות נזקי ממון. בהלכות אלו ישנם ארבעה מטבעות לשון שונים בהטיות דקדוקיות שונות ביחס לדין (תשלומים: א) **משלם** (ב) **חייב/פטור** (ג) **חייב לשלם** (ד) **פטור משלם**. שני הראשונים הם הנפוצים בהלכות אלו - למעלה ממאה היקרויות, ובלמעלה משישים הלכות כל אחד. השלישי מופיע בעשרים הלכות²¹, ואילו האחרון מופיע בארבע הלכות בלבד. השאלה עולה מאליה, מה טיבם של השימושים השונים?

ננסה לעמוד על המאפיין של כל אחד מהמינוחים²² ומשמעותו, על אופן השימוש בו, ועל השיקולים המנחים לשימוש זה. העיון השיטתי מאפשר הסרתם של פלפולים מקומיים, מאיר את מקורותיו של רבינו, ולעיתים גם מאפשר הבנה טובה יותר של הסדר והמבנה בפסקיו, ולבסוף מאפשר הסקת מסקנות באשר לדרכו של רבינו לשילוב בין המגמות. נקדים את המאוחר ונאמר, שבדוגמא בה אנו עוסקים, ניכר שככלל מתנה את דרכו של רבינו המגמה המסרנית, אליה מתלווה המגמה הקונספטואלית.

¹⁸ דוגמא נוספת, ראה: הלכות גירושין י, ג.

¹⁹ דוגמא בולטת לכך הם המינוחים "מפי השמועה" ו"מפי הקבלה", שעסקו בהם רבים.

²⁰ כך גם טכנולוגית המחשבים המאפשרת נגישות למאגרי מידע וחיפוש שיטתי לה זכינו בדורנו. כאן המקום להזכיר את תוכנת פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן, בה נעזרנו.

²¹ ואלו ההיקרויות בהן מופיע הנסמך "שלם" בתוספת סומך, אך לא כללנום: ב, ז; ד, יב; ד, יג; ה, א; ח, יג - נראה שבכולן ההקשר שונה, והמינוח איננו מופיע לתיאור החיוב כמסקנת הדין. היקרות נוספת בה יש לדון בנפרד וקשורה לדיון בלשונו בדיני ספק, ראה: יב, יא, והשווה ללשונו: יב, יח; ג, יד - לזו האחרונה התייחסנו להלן הערה 53.

²² אפשר שמפאת ריבוי ההיקרויות השמטנו בלא משים חריגים או דוגמאות, ושגיאות מי בינן.

וזו המתודה בה נקטנו²³: בכל קבוצה פתחנו בהצגת הכלל העקרוני, ולאחריו הצענו דוגמאות המציגות שיקולים מורכבים. כדי לא להלאות את הקורא, בשתי הקבוצות הראשונות המונות מספר רב של היקרויות ובהן בולטת המגמה המסרנית, ציינו בתמצית רק לחלק מההיקרויות ולמקורותיהן, והמעייין יוכל לבדקן; עם זאת השתדלנו להרחיב בהלכות המהוות דוגמא מורכבת ומשוכללת לדרכו ולשיקוליו באיזון בין המגמות. בקבוצה השלישית, מפאת מורכבותה, ציינו לכל הדוגמאות בפרוט, וסקרנו אותן עד כמה שהשיגה ידנו, וכן נהגנו בקבוצה הרביעית בשל קוטנה.

ב. קבוצה א - לשון "משלם"

מינוח זה שגור בלשון המשנה בבא קמא²⁴ לציון נזקי בעלי חיים כאשר הם נושאי הדין, וכעין זה מצוי גם בלשון התנאית בתוספתא²⁵ ובברייתות. לדוגמא: במשנה בבא קמא לאורך כל פרק ב העוסק בנזקי הרגל והשן מופיעה לשון "משלם". לעומת זאת פרק ג פותח בנזקי אדם, ולכן הלשון בו היא "חייב", ורק במשנה ח שבה הנושא הנידון הוא נזקי בהמה שבה מופיעה לשון "משלם". כך גם לאורך פרק ו מופיעה לשון "חייב" העוסקת באדם, אולם במשנה ב העוסקת בנזקי השן מופיעה הלשון "משלם". מסתבר שהסיבה להבדלים אלו, נעוצה בעובדה שאין זה מדויק לנקוט כלפי בעל חיים לשון חיוב, שכן בעל חיים איננו בר חיוב, אלא הנידון הוא דין תשלומים הנגבה מן העלייה או מגופו.

גם רבינו נוקט במינוח "משלם" כשנושא ההלכה הוא בעל החיים המזיק. בלשון זו נקט, על פי רוב, בהתאמה ללשון המקור ממנו שאב. מאפיין בולט נוסף של השימוש במינוח זה הוא,

²³ הציטוטים מלשון רבינו במשנה תורה לקוחים ממהדורתו של מ"ר הרב נחום אליעזר רבינוביץ' - משנה תורה לרמב"ם עם פירוש יד פשוטה; ובכללם הציטוטים מספר נזיקין - ספר זה נמצא כעת בהכנה ועתיד לצאת לאור אי"ה. נוסח הפנים של הספר מבוסס על כמה כ"י ובכללם כ"י אמסטרדם, בבית הספרים הלאומי מספרו: 38534, וכל הציטוטים במאמרנו הם על פיו. אמנם בדבר אחד שינינו - בכה"י לעתים מופיעה המלה "חייב" ב-י אחת ולעתים בשתיים, ואנו כתבנו בכל מקום בשתיים. בנוסף, במקומות החשובים לענייננו ציינו על גירסאות חילופיות.

²⁴ ציינו למשניות לפי החלוקה אצל רבינו (- משנה עם פירוש הרמב"ם מהדורת הגר"י קאפח). באור סגנון המשנה איננו מענייננו, ויש חריגים ספורים, אך בדרך כלל לשון זו שגורה כשהנושא הוא בעלי החיים. אמנם ישנם חריגים ספורים, ראה: משנה בבא קמא ג, יא: "זה אומר שורף הזיק וזה אומר שורף... אם היו שניהן של איש אחד שניהן **חייבים**". לשון זו נדונה בגמרא בבא קמא לו, א; משנה ד, ט: "קשרו בעליו במוסרה... **חייב**". משנה זו קשורה למשנה ריש פרק ו שנושאה חיובי השמירה של האדם (ראה בבא קמא נה, ב), בנוסף סגנונה כמדרש הלכה, השווה המקבילה במכילתא דרבי ישמעאל (משפטים), מסכתא דנזיקין, האראוויטץ - רבין, ירושלים תשי"ד, פרשה י, עמוד 284, ד"ה ולא ישמרנו). במקרים אלה שינה רבינו כמפורט להלן בטבלה; משנה בבא קמא ד, ד: "שור של פקח שנגח שור של חרש שוטה וקטן **חייב**". לחילופין, ראה: משנה בבא קמא ב, ו: "סימא את עין חברו... **משלם** נזק שלם".

²⁵ אמנם נראה שבתוספתא לא נשמרת אחידות סגנונית כבמשנה וכך גם בלשון האמוראים, אך אלו אינם מענייננו.

שבסמוך לו יבוא פירוט גדר התשלום: נזק שלם או חצי נזק וכדו'. כלומר, ההדגשה של לשון זו היא על דין התשלומים.

נציין לדוגמאות פשוטות וברורות בהן נקט כלשון המקור (ההפניות הן להלכות נזקי ממון)²⁶:

א, ז - משנה בבא קמא א, ד וב, ה; א, ח - בבא קמא יד, א: והתניא, ארבעה כללות וכו'.
 וכך לאורך פרק ב העוסק בנזקי רגל: ב, ג-ד - משנה בבא קמא ב, א; ב, ד - בבא קמא יט, א: איתניביה דרסה על הכלי וכו'; ב, ט - בבא קמא יח, ב: דתני רמי בר יחזקאל תרנגול שהושיט וכו'.

וכך בפרק ג (עד הלכה יד) העוסק בנזקי שן: ג, ה - משנה בבא קמא ב, ג; ג, ו - בבא קמא יט, ב: תנו רבנן... ופרה שאכלה וכו'.

ברם, ישנן הלכות בהן נצרך רבינו לשנות מעט מלשון המקור משיקולים שונים. נציין בטבלה את השיקולים השונים ודוגמאות לכל שיקול, בתוספת הערות:

הסבר	מקור הדין (מסכת בבא קמא)	רמב"ם (הלכות נזקי ממון)
------	-----------------------------	----------------------------

א. אחידות סגנונית - הרחבת השימוש בלשון זו על כלל המקרים בתוך הלכה מסויימת, או רצף הלכות מבני שנושאו נזקי בעלי חיים

הרחיב את הניסוח והכלילו על כל תולדות הרגל המנויות בהלכה זו.	ז, ב: ועגלה מושכת... משלם נזק שלם.	א, י: משלמין נזק שלם.
---	---------------------------------------	-----------------------

ב. הבהרת הדין ויצירת סמטריה סגנונית

בניסוח הכלל נקט במינוח הקבוע "משלם", באופן סימטרי.	ב, א: לשלם מן העליה... דבעי רבא... מגופו משלם או מן העלייה משלם...	ב, ב: ואם הזיקו... משלם מן היפה שבנכסיו... אע"פ כן אינו משלם אלא חצי נזק.
כדי להציע את הדין בצורה ברורה, שמר רבינו על אחידות לשונית וסגנונית ושינה מלשון המשנה ופתח "משלם נזק שלם".	משנה ב, ב: הבהמה מועדת לאכול את הראוי לה... אכלה כסות... משלם חצי נזק... ואם נהנית משלם מה שנהנית.	ג, א-ג: משלמת ²⁷ נזק שלם... משלם מה שנהנת... משלמת חצי נזק...

²⁶ הציון כדלקמן: א, ז - משנה בבא קמא א, ד - כלומר: הלכות נזקי ממון פרק א הלכה ז - מקורו: משנה בבא קמא פרק א משנה ד. כאשר ציינו לגמרא ציינו סתם "בבא קמא", והוספנו על פי רוב גם את ד"ה בגמרא, לדוגמא: א, ח - בבא קמא יד, א: והתניא, ארבעה כללות וכו'.

²⁷ ראה רמב"ם, מהד' שבתי פרנקל, שינויי נוסחאות, י"ג: "משלם", וכן בהמשך הלכה ג.

ג. מתן צורה עקרונית פורמליסטית לדין פרטי

<p>ג, ח : ...ונכנס חמור... משלם... נזק שלם...</p>	<p>יט, ב : חייביה רב יהודה לשלם נזק שלם.</p>	<p>בהפיכת המקרה הפרטי לדין עקרוני של נזק בעל חיים, שינה רבינו את הסגנון וכתב "משלם", בהתאמה למבנה העקרוני השיטתי.</p>
--	---	---

ד. שינוי בהתאם לפרשנות הסוגיה

<p>ז, א : שור שקשרו בעליו במוסרה ונעל בפניו כראוי ויצא והזיק, אם תם הוא - משלם חצי נזק, אם היה מועד - פטור...</p>	<p>משנה ד, ט : קשרו בעליו במוסרה ונעל בפניו כראוי ויצא והזיק... רבי יהודה אומר, תם - חייב, ומועד - פטור, שנאמר : ולא ישמרנו בעליו.</p>	<p>שינה רבינו ע"פ הגמרא ובהתאם לנושא ההלכה - גמרא בבא קמא מה, ב : ר' יהודה סבר : סתם שוורים בחזקת שימור קיימי, אמר רחמנא : תם נשלם, דניבעי ליה שמירה מעולה.</p>
<p>ז, ד : המכניס שורו לחצר בעל הבית שלא ברשות... ואם נגח הוא שורו של בעל הבית, אם היה תם משלם חצי נזק ואם היה מועד משלם נזק שלם כדין הנוגח ברשות הרבים.</p>	<p>משנה ה, ג : הכניס שורו לחצר בעל הבית שלא ברשות... נגח הוא לשורו של בעל הבית, חייב.</p>	<p>המשנה נקטה בלשון 'חייב' מכיוון שהנושא הוא האדם, וכהמשך למשנה ב העוסקת באדם המכניס כדים. אבל רבינו שינה את הלשון לאור הסוגיה בבא קמא מח, ב, המוציאה מדעת ר' טרפון (משנה ב"ק ב, ה - שם נקטה המשנה לשון 'משלם'), והשווה לדין רשות הרבים.</p>
<p>ט, ז : היו שנים רודפין אחר אחד... זה אומר שורך הזיק וזה אומר שורך הזיק שניהם פטורין. ואם היו שניהם שלאיש אחד, חייב לשלם מגוף הפחות שבשניהם ואם היו מועדין, משלם נזק שלם מנכסיו.</p>	<p>משנה ג, יא : היו שנים רודפין אחר אחד... ואם היו שניהם של איש אחד - חייבין. בבא קמא לו, א : אמר ליה רב אחא סבא לרב אשי : אי במועדין חייבים? חייב גברא מיבעי ליה. ותו, מאי שניהם? אלא, לעולם בתמין, ורבי עקיבא היא דאמר, שותפין נינהו וכו'!</p>	<p>כיון שהקשתה הגמרא על לשון המשנה, וחילקה בין מועד לתם, הלך רבינו בעקבות העמדתה, והתאים למינוח השייך לנזקי בעלי חיים.</p>

ה. לחילופין, רבינו נוקט במינוח המתאים השיטתי, ושומר על המגמה המסרנית אפילו במקום בו הוא משבץ הלכה מסוימת בתחום הלכות בו הוא נוקט בלשון שונה

<p>הלכה זו שיבצה רבינו בפרק רביעי שנושאו השמירה וקביעת האחראי על הנזק. לאורך הפרק הלשון המצויה בהתאמה למקורות היא "חייב" ו"פטור", משום שהאדם הוא הנושא של ההלכות. כחלק מדיני השומרים הנידונים בפרק צירף רבינו את הלכה זו. ברם, הנידון כאן איננו שמירת האדם ופשיעתו, אלא דין התשלומים הנגזר ממעמד הבהמה המושפע משינוי הרשות, לפיכך שמר על לשון המקור - "משלם".</p>	<p>מ, א: תנו רבנן: שאלו בחזקת תם ונמצא מועד בעלים משלמין חצי נזק...</p>	<p>ד, ח-ט: שאלו בחזקת תם ונמצא מועד... הבעלים משלמין חצי נזק...</p>
---	--	--

לכלל זה - שימוש בלשון 'משלם' ע"פ המקור לנזקי בעלי חיים - ישנו חריג בולט בהלכה העוסקת בנזקי הכלב והגדי. כך כתב רבינו בפרק ב הלכה טו-טז (נציג את גירסת הדפוסים):

הכלב והגדי שקפצו מראש הגג למעלה למטה ושברו את הכלים - **משלמין** נזק שלם... קפצו ממטה למעלה - **משלמין** חצי נזק, והוא שנתלה הגדי ונסרך, וקפץ הכלב. אבל אם נסרך הכלב ודלג הגדי בין ממעלה למטה בין ממטה למעלה - **חייבין** נזק שלם. וכן תרנגול שדלג בין ממעלה למטה בין ממטה למעלה - **משלם** נזק שלם.

בכ"י אמסטרדם ישנה גרסה יחידאית²⁸ שלא מצאנו לה עד נוסף: אבל אם נסרך... **משלם** נזק שלם". לפי גרסה זו הלשון "משלם" מתאימה למינוח הקבוע האופייני, שהרי מדובר בנזק בעל חיים, ואם כן אין כאן חריג. אולם כל עדי הנוסח האחרים גורסים: "**חייבין** נזק שלם", ואיננו פטורים מלנסות ולהסביר גם גרסה זו.

מקור הלכה זו הוא במשנה (בבא קמא ב, ג):

הכלב והגדי שקפצו מראש הגג ושברו את הכלים **משלמין** נזק שלם, מפני שהן מועדין.

על משנה זו הובאה ברייתא (גמרא בבא קמא כא, ב) [בסוגריים ליקוט מפירוש הר"ח]:

²⁸ על כתב היד עתיד להרחיב מו"ר הרב רבינוביץ' בהקדמה למהדורתו יד פשוטה לספר נזקים.

תנו רבנן: הכלב והגדי שדלגו²⁹ [פי' שקפצו, כגון זו ששיניו במשנתנו] מלמעלה למטה - חייבין; מלמטה למעלה - פטורין. אדם ותרנגול שדלגו, בין מלמעלה למטה בין מלמטה למעלה - חייבין [אדם מועד לעולם ותרנגולין היינו אורחיה]. והתניא: הכלב והגדי שדלגו, בין מלמעלה למטה בין מלמטה למעלה - חייבין!³⁰ תרגמא רב פפא: דאפיך מיפך, כלבא בסיקרא וגדיא בסירכא [גדי הגדי בסיקרא כדאמרינן (ערובין טז, א): כדי שיזדקר הגדי בבת ראש, והכלב בסירכא כדאמרינן (בבא מציעא עא, א): דלמא אתי למיסרך]. אי הכי, אמאי פטורים? פטור מנזק שלם [כיון שדילגו בשינוי דלאו כי אורחיהו הוה ליה משונה וקיימא לן משונה בחצר הניזק פטורה מנזק שלם], וחייבין בחצי נזק.

את תחילת ההלכה - את דין המשנה - ניסח רבינו בלשון "משלם" כבמשנה. בהמשך ההלכה שינה מלשון המקור - "חייב", ונקט בלשון "משלם", וכן ביחס לתרגול שינה ללשון "משלם" - לשון זו תואמת את תוכנו של הפרק, העוסק בנזקי בעלי חיים. אולם בהמשך: "...אבל אם נסרך הכלב... חייבין נזק שלם" - כאן שמר על לשון המקור שאינה מתאימה לתוכן הפרק, מדוע? הרואה יראה שבכך רמז למקור לדין ולדרך פירושו. הואיל והקשו על הברייתא הראשונה והעמידו את לשון "פטורין" במשמעות של חצי נזק, לפיכך אין טעם לשמור על לשונה. כמו כן בדין התרגול - הברייתא מדברת גם על דין אדם המזיק, לגביו מתאים לשון "חייב"³¹, אבל כיוון שהשמיט רבינו את דינו (שאינו זה מקומו) נקט בניסוח המתאים לנזקי בעלי חיים³². בשינויים אלו נשאר נאמן למגמה הקונספטואלית. לעומת זאת, את הברייתא השניה ממנה הקשו פסק כפשטה ושמר על לשונה בהתאם למגמה המסרנית. בכך רמז לנו רבינו על פרשנותו והיחס בין שתי הברייתות.

ניתן להציע גם כיוון פרשני - בתחילת הסוגיה הוצע לדייק מהמשנה, שדווקא אם קפצו משלם נזק שלם, אבל אם נפלו - פטור. אולם אפשר שרבינו לומד שלאור ברייתא זו נדחה הדיוק של תחילת הסוגיה, ומוצעת פרשנות חילופית לפיה "קפצו" הכוונה היא מלמעלה למטה - משלמין נזק שלם, אבל מלמטה למעלה - פטורים מנזק שלם וחייבין בחצי נזק³³.

²⁹ לדיון בנוסח המשנה, ראה: מבוא לנוסח המשנה, י.נ. אפשטיין, ירושלים תשי"ח, ח"א, עמוד 117.

³⁰ כך גרסו הר"ח והרי"ף, אבל לפנינו הגירסה "פטורין". וראה הגהות הגר"א על הגליון.

³¹ השווה תוספתא בבא קמא ב, א: "...הכלב והגדי... הרי אילו פטורין. קפצו והזיקו הרי אילו חייבין. אבל אדם שקפץ וכו'". אפשר שגם כאן בשל ההנגדה בין דין בעלי חיים לחיובו של האדם, ננקטה לשון חייב גם לגבי נזקי בעלי חיים.

³² לדוגמא הפוכה בה הנושא הוא נזק בעל חיים, ואף על פי כן שינה מלשון "משלם", ראה א, ו: "חמשה מיני בהמה... אם הזיקו או המיתו בנגיחה... ודריסה... חייב נזק שלם, ואלו הן הזאב והארי וכו'". פסק על פי המשנה בבא קמא א, ד, אך לאור הדיון בדעת שמואל בדין ארי (בבא קמא טז, ב), הנוקט לשון "פטורין" ו"חייב", רמז לכך ונקט "חייב"; ביטוי נוסף לכך היא לשונו שם על פי הגמרא: "המיתו... ודריסה".

³³ כך פירש מו"ר הרב רבינוביץ שליט"א, ראה: ספר נזקים עם פירוש יד פשוטה, על אתר.

מעתה, דין זה שב על דין המשנה ולפיכך ניסחו רבינו בלשון המשנה. באופן מצומצם יותר ניתן לומר כי לכל הפחות מבחינה קונטקסטואלית תחילת הלכה טז - "קפצו ממטה למעלה" מהווה משלים של תחילת הלכה טו ולפיכך שמר רבינו על אחידות סגנונית כבתחילת ההלכה.

נמצאנו למדים דווקא מחריג זה, עד כמה נזהר רבינו בשילוב בין שמירה על לשון המקור, המרמזת על מקורו ועל אופן פרשנותו מחד גיסא, לבין חתירה לאחידות עניינית וסגנונית מאידך גיסא.

דוגמא נוספת לאיזון מוקפד זה, היא לשונו בפרק יד העוסק בנזקי אש; בתחילת הפרק נקט בלשון "חייב", שהיא המתאימה לנזקים אלו (ראה ציונונו להלן בלשון "חייב"), אבל בהלכות ט, יא, יב נקט בלשון "משלם" בהתאמה ללשון המקורות משנה בבא קמא ו, ז וברייתא³⁴ בבא קמא סב, א בהן נושא הדיון הוא דין התשלומים.

כדאי להעיר, שבדומה לדין תשלומי נזקים, כך נוהג רבינו גם ביחס לדין הכופר. סקירת האזכורים השונים בפרק י, העוסק בדין זה, מורה על היצמדות ללשון המקורות תוך הקפדה על עקביות תוכנית. בהלכות ג, ה, ו, יא, יג הנידון הוא דין התשלומין, ולכן נוקט בלשון "משלם" או "משלמין", משום שהחיוב מוטל על הבעלים. לעומת זאת בהלכות ב, ט, י, יג המנגידות בין החיוב והפטור בתשלום, נקט בלשון "חייבין בכופר"³⁵ בהתאם ללשון המקורות בבא קמא מד, א; מד, ב.

ג. קבוצה ב - לשון "חייב"

המינוח השני התדיר אצל רבינו הוא "חייב". מינוח זה שגור במשנה ובתלמוד בהלכות בהן הנידון הוא האדם החייב, ובמשניות העוסקות בנזקי ממון המינוח מיושם גם על מזיקים אותם יוצר האדם³⁶. באותו אופן משתמש רבינו במינוח זה. לשון זו מופיעה אצל רבינו כאשר נושא ההלכה הוא האדם, או כשהנידון הוא מזיקים שיצר או בהקשר של קביעת החבות, כגון: בר החיוב וכדו'. בדרך כלל נוקט רבינו בלשון המקור, ובהתאם למגמה הקונסטואלית נוקט בו במקבץ הלכות שלם לו הוא מתאים. מינוח זה מופיע הן בצירוף גדרי התשלום והן בלעדיהם (בניגוד ללשון משלם כמבואר לעיל). מסתבר שהסיבה לכך

³⁴ השווה תוספתא בבא קמא ו, כד; מכילתא דרשב"י, כב, ה, אפשטיין - מלמד, ירושלים תש"מ, עמוד 198. כאמור, הדיון בלשון המקורות התנאיים איננו מענייננו.

³⁵ וראה הלכה ג: בכה"י גרסו: "שאינן הבעלים חייבין בכופר", ולפי נוסח זה נראה לבאר, שנקט כך מפני שהנידון הוא גדרה של שעת תחילת החיוב. אולם בכ"י אמסטרדם גרס: "שאינן הבעלים משלמין את הכופר", ונוסח זה מתאים לעקרון הכללי.

³⁶ בהלכות נזקי ממון, די לציין כמקור ברור למשנה בבא קמא פרקים ג, ה, ו.

היא, שבחלק מהמקרים העיקר הוא השמעת בר החיוב, ולא גדר החיוב - כלומר דין התשלומים היכול להשתנות לפי אופי הנזק השונה.

דוגמא בולטת לכך הם פרקים יב-יג בהלכות נזקי ממון, העוסקים בנזקי בור ותולדותיו שאדם עשאו, שם נקט כמעט תמיד לשון "חייב". לדוגמא: יב, ב - משנה בבא קמא ה, ה; יב, ד - משנה בבא קמא ג, ו³⁷. הקפדה זו מודגשת לאור ארבעה מקרים חריגים בפרקים אלו, בהם שינה ונקט לשון "משלם". אלו משקפים את מגמתו לשמור על לשון המקור תוך יצירת מבנה קונספטואלי, ולכולם מכנה משותף אחד - רמיזה למקור ממנו שאב את הפסק, ונפרטם³⁸:

(1) יב, יט:

שור שדחף בהמה לתוך הבור ומתה, אם מועד הוא בעל הבור משלם מחצה ובעל השור מחצה.

בבא קמא נג, א:

דתניא: שור שדחף את חבירו לבור - בעל השור חייב, בעל הבור פטור; רבי נתן אומר, בעל השור משלם מחצה ובעל הבור משלם מחצה.

הלכה יט עוסקת בשור שדחף לבור ומשום כך צורפה לפרק יב, אולם מכיון שהנושא משתנה והוא דין התשלומין - כלומר, אופן חלוקת התשלומים - שב רבינו, וגם כאן בעקבות המקור, ללשון "משלם"³⁹. בכך גם הדגיש שהלכה כר' נתן.

(2,3) בסמיכות להלכה יט צירף שתי הלכות נוספות (כ-כא) בהן הלכה כר' נתן וקישרן בלשון "וכן".

כ-כא:

וכן המניח אבן על פי הבור ובא השור ונתקל בה ונפל לבור ומת - המניח את האבן משלם מחצה ובעל הבור (משלם)⁴⁰ מחצה. וכן שור של הדיוט ושור של פסולי המוקדשין... משלם חצי נזק וכו'.

בבא קמא נג, א:

³⁷ וכן ראה עוד: יב, ו - בבא קמא כט, ב: דתנן ההופך את הגלל וכו'; יב, יא - בבא קמא נא, ב: בור שמונה וכו'; יב, יב - בבא קמא י, א: תנו רבנן וכו'.

³⁸ על דוגמא בולטת נוספת בה שמר על לשון המקור בהלכה מסויימת בהתאמה לתוכנה בתוך רצף מבני שונה, הערנו לעיל בדוגמא האחרונה בטבלה על לשון "משלם".

³⁹ יש להעיר שעד כמה שהשיגה ידנו לא מצאנו במקורות התלמודיים לשון חייב במקרה של חלוקת תשלומים.

⁴⁰ בכל עדי הנוסח ליתא לתיבת "משלם", ובכ"י אמסטרדם נכתב תחילה: "המניח משלם מחצה", ותוקן בצד הגליון, להוסיף אחר תיבת "המניח": "את האבן משלם מחצה ובעל האבן", ונראה שהלשון "משלם", נותרה מהגירסה הישנה והמעתיק שכח לציין למוחקר.

אמר רבא, הניח אבן על פי הבור, ובא שור ונתקל בה ונפל בבור, באנו למחלוקת ר' נתן ורבנן וכו'... איתמר שור ושור פסולי המוקדשין שנגחו... אביי אמר משלם חצי נזק וכו'.

מכיוון שהכרעת ההלכה משותפת לשלוש ההלכות, ובשתיים מתוכן כך גם לשון המקור נקט לשון אחת - "משלם", ושמר על מבנה אחיד (ועל אף שבהלכה כהנידון הוא נזקי בני אדם) וביותר משום שהנידון הוא דין התשלומים.

4) שינוי נוסף מופיע בפתיחת הפרק העוסק בתולדות אב הניזקין בור (ג, ב):

וכל המניח תקלה הרי זו תולדת הבור, ואם הוזק בה אדם או בהמה משלם זה שהניח התקלה נזק שלם, בין שהפקיר התקלה בין שלא הפקירה.

מדוע לא סיים "חייב... נזק שלם" או "חייב לשלם... נזק שלם", כדרך שכתב בפתיחת הדין בכל אב (א, א; יב, א; יד, א) או כדרך שנקט בתולדות האש (יד, טז).

נראה שגם כאן הרמיזה למקור היא הסיבה לשינוי.

משנה בבא קמא ג, ג:

המוציא את תבנו ואת קשו לרשות הרבים לזבלין והוזק בהן אחר חייב בנזקו.

גמרא בבא קמא ל, א:

לימא, מתניתין דלא כר' יהודה! דתניא: ר' יהודה אומר, בשעת הוצאת זבלים, אדם מוציא זבלו לרשות הרבים וצוברו כל שלשים יום... אפילו תימא רבי יהודה, מודה רבי יהודה שאם הזיק - משלם מה שהזיק.

אמנם בהמשך הסוגיה מסיקים שיש מחלוקת בין תנא דמתניתין המחייב, לר' יהודה הפוטר את אלו שהתירו להם חכמים לקלקל ברשות הרבים אם הזיקו. דעת ר' יהודה הובאה גם על דין המשנה (בבא מציעא י, ז): "המוציא זבלו לרשות הרבים... הבונה ברשות הרבים... ואם הזיק משלם מה שהזיק". והסיקו בגמרא (שם קיח, ב): "אלא מחוורתא מתניתין דלא כר' יהודה". וכתבו הר"ח (בבא קמא על אתר) והרי"ף (בבא קמא רמז סא) שאין הלכה כר' יהודה, משום שדעתו הועמדה בגמרא שם ב"שיטה", וכן פסק רבינו (פרק ג הלכה טו). כדי לרמז למשנה בבא מציעא נקט כאן כלשונה וכתב "משלם"⁴¹. כמו כן הדגיש "זה שהניח" - כלומר, ואפילו נתנו לו רשות ואפילו הפקיר.

בדומה לנזקי בור כך נקט גם בפרק יד העוסק בנזקי אש. לדוגמא, הלכות: ג-ז, י, יג ע"פ משנה בבא קמא ו, ד-ו, ח והסוגיות שעליהן בבא קמא ס, א - סב, ב. דוגמא נוספת לכך הן הלכות א-ה בפרק רביעי⁴². אלו עוסקות באחריות השמירה הקשורה בפשיעה ורשלנות

⁴¹ כאן השמיע רבינו את עיקר הדין ונקט כלשון המשנה בבא מציעא לרמז לה, אך בהמשך הפרק הלכה יד-טו נקט כלשון המקור הישיר להלכה "חייב לשלם", וראה להלן קבוצת "חייב לשלם" ביאורנו להלכות אלו והשלם לכאן.

⁴² וראה לעיל בקבוצת "משלם" באורנו להלכה ז, א.

ובחלוקת אחריות, גם בהן נוקט רבנו בלשון חייב בהתאמה ללשון המקורות - משנה בבא קמא ו, א-ב וסוגיות הגמרא נה, ב - נו, ב.

תת קבוצה נוספת מקיפה את המקרים בהם ישנו יותר מבר חיוב אחד, או שיש שני בני חיוב אפשריים, ואעפ"כ רק אחד מהם חייב. בכל המקרים הללו השיקול הקונספטואלי מכריע, משום שהנושא הוא הגדרת בר החיוב, ולפיכך נוקט רבינו לשון "חייב".

לדוגמא: ב, י - בעל התרנגולים או בעל החוט⁴³ - בבא קמא יט, ב: אמר רב הונא; ב, יח - בעל הכלב או בעל האש⁴⁴ - בבא קמא כב, א: מאן חייב; ב, יט - משסה או בעל הכלב - בבא קמא כד, ב; ג, יג-טו - המכניס או בעל החצר - משנה בבא קמא ה, ב-ג ו, ג; ז, ד-ה⁴⁵ - המכניס או בעל החצר - משנה בבא קמא ה, ג; ז, ו - מכניס ובעל חצר - בבא קמא מח, א: אמר רבא הכניס שורו; יד, יג - בעל החנות או בעל הגמל - משנה בבא קמא ו, ח. נציג דוגמא נוספת המדגישה עיקרון זה.

ב, כ:

שתי פרות ברשות הרבים, אחת רבוצה ואחת מהלכת, ובעטה מהלכת ברבוצה - חייב חצי נזק, שאע"פ שדרכה להלך עליה אין דרכה לבעוט בה.

לכאורה הרי נושא ההלכה הוא נזק בעל חיים ומדוע לא נקט לשון "משלם", אולם גם כאן הנידון הוא על מי האחריות - על בעלי "המהלכת" או בעלי "הרבוצה", ונקט רבינו כלשון הגמרא (בבא קמא כד, ב):

דאמר ריש לקיש: שתי פרות ברשות הרבים, אחת רבוצה ואחת מהלכת, ובעטה מהלכת ברבוצה - פטורה (דלא היה לה לרבוץ ברשות הרבים), רבוצה במהלכת - חייבת. אמר ליה, אנא בההיא חיובי מחייבנא, דאמרינן ליה: כי אית לך רשותא לסגויי עלי, לבעוטי בי לית לך רשותא.

וראה שרבינו שינה מלשון הגמרא, ולא כתב "חייבת" אלא "חייב", ובכך הדגיש שהנידון הוא קביעת האחראי⁴⁶.

⁴³ וראה כמה הקפיד רבינו: את תחילת ההלכה ניסח כלשון המשנה בבא קמא ב, א ממנה היא שאובה, ובהתאמה לנזקי בעלי חיים נקט "משלם", ובהמשכה נקט "חייב" ו"פטור".

⁴⁴ השינוי מתבלט לאור הלכה זו בה הנידון הוא נזק בעל החיים, ויש רק בר חיוב אחד, ובה שמר על לשון המקור משנה בבא קמא ב, ג ונקט "משלם".

⁴⁵ על הלכה ד ראה גם לעיל בטבלה בקבוצת "משלם".

⁴⁶ בכך מהווה הלכה זו גם חטיבה סגנונית אחת עם הלכה יט שנידונה אף היא באותה סוגיה, עייין שם.

ד. קבוצה ג - לשון "חייב לשלם"

המינוח "חייב לשלם", שונה משני קודמיו. שני המינוחים הקודמים שכוחם בהלכות נזקי ממון, וכפי שהראנו משמשים כמונחי היסוד להבחנה בין נושאים שונים - בעלי חיים / אדם. לעומתם, המינוח "חייב לשלם" איננו נדיר (כדוגמת המינוח "פטור מלשלם" אותו נסקור בהמשך, וניכר שהשימוש בו צמוד ללשון המקורות), אבל גם איננו שגורתי. בנוסף, מה פשר המינוח עצמו המשלב בין לשון חייב ללשון משלם.

אמנם, גם מינוח זה מצוי במקורות, ובמקרים רבים ניתן למצוא מקור מסוים ממנו שאב רבינו את המינוח, אבל נראה שרבינו עושה בו שימוש נרחב יותר. בהוראתו הסמנטית נראה שאצל רבינו המינוח נועד להדגשת החיוב. כלומר, אין כאן רק דין תשלומים, אלא חיוב אישי של תשלום⁴⁷. באופן זה מתפקד המינוח בשני הקשרים: הראשון, בפתחת הדיון בכל אחד מהאבות לשם קביעת החיוב והדגשתו. השני, הדגשת החיוב במקרה של הלכה או קבוצת הלכות (-בעלות מכנה משותף) ייחודיות בתחומו של האב. במשמעות אחרונה זו, נראה שהמינוח איננו רק מדגיש את החיוב, אלא מורה (=מסמן) על הסתנפות של ההלכות הייחודיות לאב⁴⁸.

כדאי לציין שבענייני נזקי ממון מינוח זה רווח במכילתא דרשב"י, ולפנינו דוגמא לשימוש של רבינו במכילתא זו⁴⁹.

להלן נציע את ההיקריות של "חייב לשלם" בפרוט:

1) בפתחת השמעת דינו של כל אב כהוראה על עצם קביעת החיוב: א, א-ג - דין השור; יב, א - דין הבור; יד, א-ב - דין ההבערה.

מקורו במכילתא דרבי שמעון בר יוחאי (כב, ה, עמוד 198-199):

מנין? לא השור כהרי המבעה, ולא המבעה כהרי השור, ולא זה וזה שיש בהן רוח חיים [כהרי האש שאין בה רוח חיים], ולא זה וזה שדרכן לילך ולהזיק

⁴⁷ מינוח זה רווח גם בתחומי הלכות אחרות, אך בחינתו שם חורגת מגבולותיו של מאמר זה. עדיין יש לבחון האם שימוש של רבינו במינוח זה עקבי בכל ההלכות, או בתחום הלכות מסוים, ועוד חזון למועד.

⁴⁸ כפרשנות מינימליסטית ניתן להציע שהמכנה המשותף לכל ההיקריות (מלבד אלו של האבות) נועד להדגשת החיוב או בר החיוב ולשלילת הוה אמינא אפשרית של: פטור - חלקי או מלא / העתקת החיוב לבר חיוב אחר. ולפי הקשר זה, ראה: ט, ז - לדוגמא זו התייחסנו לעיל בקבוצת "משלם", ויש להשלים שהדגיש גם בהלכה זו "חייב לשלם", לאור הדיון בגמרא לו, א וכפי שאמרו שם: "וטעמא דאיתנהו לתרויהו, דלא מצי מדחי ליה".

⁴⁹ אמנם יש איזכורים אותם השמיט רבינו. וראה בהקדמת המהדיר למכילתא כי זו שואבת ממשנת רבי וברייתות שבתלמוד, וניכר שרבינו שאב מהמכילתא מתוך השוואה ובכפוף לדיון התלמודי. בנוסף, אמנם נוסח המכילתא שלפנינו בפרשיות אלו מיוסד על קטע גניזה, אך מכל מקום ניכרים בו שיבושים ואף חסרונות מסוימים ואפשר שלפני רבינו עמד נוסח מעט שונה, וראה להלן הערה 65. על היחס בין רבינו למכילתא זו, ראה: הרמב"ם והמכילתא דרשב"י, מנחם. מ. כשר, ירושלים תש"ס.

לשון "חייב" ו"פטור" בהלכות נזקי ממון

כהרי הבור שאין דרכו לילך ולהזיק - תלמוד לומר "כי יבער... ישלם" - המבעיר **חייב לשלם**, מיכן אמרו: ארבעה הן אבות נזיקים: השור והבור המבעה וההבער.

והשווה לירושלמי (בבא קמא א, א):

רבי בון בר חיייה בשם רבי שמואל בר רב יצחק אם לא נאמר שור הייתי למד שור מן הבור מה אם הבור שאין דרכו לילך ולהזיק **חייב לשלם** שור שדרכו לילך ולהזיק לא כל שכן וכו'.

בעקבות הברייתא שהשתמשה במינוח כחלק מהדרשה לגבי ארבעת אבות נזיקין, העמידו רבינו כמינוח היסודי בפתיחת דין אבות הנזיקין. הדגשתו של החיוב מתבקשת דווקא כאן, שהרי אין כאן מעשה נזק ישיר אותו גורם האדם בגופו כדוגמת החובל בחברו, והרי יש מהחיובים שאינם מובנים מאליהם כלל, וכבר כתב (הלכות נזקי ממון ח, ה): "שאיך הגוים מחייבין את האדם על בהמתו שהזיקה", עד שנצרך לבאר בתחילת פרק א של הלכות אלו: "הבעלים חייבין לשלם שהרי ממונם הזיק". לפיכך, קבעו בכל האבות והשמיע שבכולם "חייב לשלם", והוא הדין (א, ב): "אם שנת ועשת מעשים שאין דרכה תמיד לעשותן והזיקה בהן, כגון שור שנגח או נשך, חייב לשלם".

2) פרק יג הלכות: יג, יד, טו, טז-יז. הלכות אלו עוסקות בתולדות הבור. מדובר במקרים בהם התירו לאדם להוציא רכוש לרשות הרבים ואעפ"כ אם נגרם נזק חייבוהו חכמים.

יג: כל אלו שפותקין ביבותיהן וגורפין מערותיהן... בימות הגשמים יש להם רשות לשפוך, ואעפ"כ כן אם הוזק בהמה או אדם במים - **חייבין [לשלם]**⁵⁰ נזק שלם.

יד: לא יוציא אדם תבנו וקשו לרשות הרבים... ואם הוציא - קנסו אותו חכמים שיהיו כהפקר... ואעפ"כ שהם כהפקר, אם הוזק בהן אדם או בהמה הרי זה המוציא חייב לשלם.

טו: יש לכל אדם להוציא את הזבל והגללים לרשות הרבים בשעת הוצאת זבלים... ואעפ"כ אם הזיק - חייב לשלם.

טז-יז: ...הבונה ברשות הרבים והמביא אבנים, המביא מביא והבונה בונה, וכולן שהזיקו חייבין לשלם נזק שלם.

השימוש במינוח בנוי על יסוד המשנה (בבא קמא ג, ג):

כל המקלקלין ברשות הרבים והזיקו, **חייבין לשלם**.

⁵⁰ במהדורת פרנקל ובקאפא גרסו בהלכה יג: "חייבין נזק שלם" וכן גורס גם כ"י אמסטרדם. אולם כתב יד אוקספורד 344, גורס: "חייבין לשלם נזק שלם". בכתב יד זה יש נוסחאות יחידאיות מדויקות, והוא אחד מכתבי היד עליהם מושתתת מהדורת יד פשוטה של מו"ר הרב רבינוביץ' לספר נזקים, ושם יורחב עליו. הואיל וכך לשון המקור, וכן נקט רבינו בהלכות שבהמשך המושתתות על אותו יסוד הלכתי ציינו לגירסתו, אם כי אפשר שעינו של סופר כ"י זה הטעתו והעתיק את התיבה "לשלם" מההלכה הסמוכה, ועדיין צריך עיון.

וכן בברייתא (בבא קמא ו, א) :

כל אלו שאמרו: פותקין ביבותיהן וגורפין מערותיהן, בימות החמה אין להם רשות, [בימות הגשמים אע"פ שיש להן רשות]⁵¹, אם הזיקו - חייבין לשלם.

את דין המשנה הביא בהלכה יג, ובהתאמה למגמה הקונספטואלית נקט במינוח זה בהלכות העוקבות המושתתות על אותו יסוד. ברם, הלכות אלו מהוות דין ייחודי, שכן אין הן כשאר תולדות הבור שאין לאדם רשות להניח תקלה, שהרי כאן התירו לו להוציא את רכושו לרשות הרבים (ובהלכה יד עשו רכושו כהפקר), ואף על פי כן חייבוהו שהרי "בא נזק על ידו"⁵², ולפיכך הדגיש רבינו כי גם אלו מסתנפות לחיוב האב בור. לעיל, בדיונו בלשון "חייב", ביארנו את לשונו בפרק יג הלכה ב בה נקט בלשון "משלם" הקשורה להלכות אלו. צירוף שני המקומות מדגים בצורה ברורה כיצד בכל מקום נוקט את המינוח המתאים; בראש הפרק משמיע את הכלל העקרוני הנסמך על המשנה (בבא מציעא י, ז), ואילו כאן נוקט כלשון המקור המסוים של ההלכה, ובלשון זו מדגיש את סינוף ההלכה לאב הנזיקין שלה.

להיקרויות אלו בהן ניתן להצביע על מקור ברור יש שתי דוגמאות נוספות⁵³:

(3) ד, ג:

המעמיד בהמת חברו על גבי קמתו של חברו - המעמיד חייב לשלם מה שהזיקה.

בהלכה זו ובשתי קודמותיה דנו רבים, וכבר נשאל על כך רבינו⁵⁴. אמנם כאן הואיל והמשך "מה שהזיקה", לא יכל לכתוב רק "חייב", אבל נראה שהמניע איננו רק סגנוני. יש לשים לב שבפירוש המשנה⁵⁵ בבא קמא ו, א פירש רבינו: "...הוציאה לסטים - אין כוונתו אם הוציאו את הבהמות בידיהם, לפי שזה ברור, אלא כוונתו שהיו סבה קרובה ליציאתה כגון שעמדו בפניה", ובגמרא בבא קמא נו, ב הושווה דין זה לדין "עמד בפניה", וכך נתפרש לגבי הוציאה לסטים במכילתא דרשב"י (כב, ג-ד, עמוד 195):

⁵¹ כך נוסח כתבי היד (ראה דקדוקי סופרים על אתר), וכן בפרוש הר"ח המובא בספר הנר לר' זכריה אגמאתי ל, א בתוך: ספר אהל ישעיהו, ר' הלל מן, ירושלים תשס"א, עמוד נה.

⁵² לשון רבינו בפירוש המשנה בבא מציעא י, ז שהיא המקור להלכה זו.

⁵³ וראה: ג, יד: "וחייבוה חכמים לשלם דמיו" על פי בבא קמא מח, א: "חייבה רבא לשלומי דמיו". ונראה שאין לכלול היקרות זו, בה רמו רבינו למקורו ונקט כלשונו של רבא.

⁵⁴ ראה: שו"ת הרמב"ם, בלאו, ירושלים תשי"ח-תשכ"א, סימן תלב, עמוד 711.

⁵⁵ אמנם הפרשנים נתלבטו בשאלה אם חזר בו במשנה תורה מפירושו בפירוש המשנה.

לשון "חייב" ו"פטור" בהלכות נזקי ממון

'כי יבער' - המבעיר חייב [לשלם]⁵⁶, מיכן אתה אומר, הוציאוה הגנבין הגנבין חייבין ובעל הבית פטור, שנאמר: 'כי יבער...ישלם'⁵⁷ המבעיר (את הבערה)⁵⁸ חייב לשלם.

אמנם, בדין הגנבים שמר על לשון המשנה, ועוד שנזקק להנגיד שם בין לשון פטור וחייב, אבל נראה שבדין מעמיד רמז למקור הדין וטעם החיוב⁵⁹.

(4 יד, ה-ו):

השולח את הבערה ביד חרש שוטה וקטן פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים...
שלח את הבערה ביד פקח זה הפקח שהבעיר חייב לשלם והשולח פטור.

מכילתא דרשב"י, (כב, ה, עמוד 198):

לפי שמצינו בשור שאם מסרו לחרש שוטה וקטן חייב, יכול אף השולח את הבעירה ביד חרש שוטה וקטן יהא חייב? תלמוד לומר: 'כי יבער' 'ישלם' - המבעיר חייב לשלם.

דייק רבינו והוסיף "שהבעיר" לרמז למכילתא והוסיף והדגיש "השולח פטור" - פטור לגמרי, ובהנגדה להלכה ה. דין זה ייחודי⁶⁰ ונובע דווקא מהאב אש, וכדרך שהבחינה המכילתא בינו לבין דין השור.

בדוגמאות לעיל מצאנו מקור ברור בו מופיעה הלשון "חייב לשלם". אולם ישנן הלכות בהן המקור פחות ברור. אמנם ניסינו להצביע על מקורות אפשריים, אבל כפי שביארנו לעיל דומה שבאלו ההקשר העיקרי של המינוח הוא כמסמך ל - מקור/חיוב העומד ביסוד הדין.

(5 לשונו בנזקי אש - פרק יד הלכות א, ב, ח, ט).

מיוחדים נזקי אש בהם יש חלוקה בין מדליק בשדה חברו למדליק ברשותו ועברה הדליקה לשדה חברו. חלוקה זו עומדת ביסוד דרשת המכילתא דרשב"י המשווה בין שני המקרים.

מכילתא דרשב"י (שמות כב, ה עמוד 197):

'כי תצא אש' - לעשות את שאין מתכוין כמתכוין, המדליק בתוך שלו יצאת אש ואכלה בתוך של חברו הרי זה חייב; מה זה מיוחד עשה את שאין מתכוין כמתכוין כך כל דבר נעשה את שאין מתכוין כמתכוין - יכול עיברה

⁵⁶ הוספנו תיבה זו על פי נוסח כתב יד אליו מציין המהדיר בהערותו לשורה 21.

⁵⁷ שמות כב, ד.

⁵⁸ נראה שתבות אלו נתווספו בטעות אגב הפסוק הסמוך שמות כב, ו ויש למוחקן, אך המהדיר שם לא העיר על כך כלום.

⁵⁹ והשווה: ירושלמי בבא קמא ו, א, ואפשר שנקט לשון "חייב לשלם" בהנגדה ללשון "פטור מלשלם" המוזכרת שם.

⁶⁰ והשווה בבא קמא נט, ב מחלוקת ריש לקיש ורי' יוחנן שנחלקו בפטור חרש שוטה וקטן.

נחל או שלולית דרך היחיד ודרך הרבים שש עשרה אמה וגדר שהוא גבוה ד' אמות יהא חייב? ת"ל ומצאה עד שיהא מצוי לה...או ומה גדיש מיוחד שהוא תלוש מן הקרקע, יכול אין לי אלא דבר שתלוש מן הקרקע? ת"ל קמה; או מה אלו מיוחדין שהן ראויין לידלק, יכול אין לי אלא דבר שראוי לידלק, מנין סיפספה נירות וסיפספה מציב>ו<ת של[שיש] ומצבת שלפשתן ואבנים שמותקנות לו לכיבשנות? ת"ל שדה; ...יכול אף המגדיש בתוך שדה חברו שלא ברשות[ת]? ת"ל גדיש וקמה - מה קמה בתוך שלו אף גדיש בתוך שלו.

המדליק⁶¹ בתוך שלו יצאת אש ואכלה גדישו וגדיש >ש< לחברו...היה שור קשור בגדיש ודלק(ו) עמו או חמור קשור בגדיש ודלק עמו חייב אם היו מותרין פטור שנא' גדיש וקמה מה אלו מיוחדין שאינן יכולין לברח יצאו אלו שהן יכולין לברוח. לפי שמצינו בשור שאם מסרו לחרש שוטה וקטן חייב יכול אף השולח את הבעירה ביד חרש שוטה וקטן יהא חייב ת"ל כי יבער ישלם המבעיר חייב לשלם.

דרשה זו מובאת גם בירושלמי בנוסח מעט שונה (להלן נציע את סופה), אליה נקשרת מחלוקת ר' יהודה וחכמים בדין טמון.

בבא קמא ו, ה :

ליחכה נירו סיפספה אבניו מניין תלמוד לומר או השדה. ויאמר קוצים קמה שדה ואל יאמר גדיש? על דעתיה דרבי יודן ניחא דאמר משלם כל מה שבתוכו, ועל דעתיה דרבנין דאמר אינו משלם אלא גדיש חטים שדה שעורים לאי זה דבר נאמר⁶².

והשווה מכילתא דרבי ישמעאל⁶³ (מסכתא דנויקין, פרשה יד, האראוויטץ-רבין, ירושלים תשי"ד, עמוד 297⁶⁴):

או השדה, אפילו ליחכה את העפר, או אפילו היו לו כלים טמונים בגדיש והדליקן, תלמוד לומר או הקמה או השדה, מה שדה בגלוי אף הקמה בגלוי.

בעקבות המכילתא והירושלמי יצר רבינו תבנית אחת על ידי שימוש במינוח "חייב לשלם" ובכך האיר לנו את מקור הדינים וגדרם, וראה שאף המכילתא מסיימת בלשון "חייב לשלם"⁶⁵.

⁶¹ ראה: מבוא לנוסח המשנה עמוד 746; מבוא למכילתא דרשב"י, עמוד ל, דוגמא 71.

⁶² והשווה בבלי בבא קמא ס, א.

⁶³ ומקבילתן משנה בבא קמא ו, ה.

⁶⁴ ראה הערת המהדיר למכילתא דרשב"י, עמוד 197, שורה 4-12, שבמדרש הגדול החליף את הפיסקה המתחילה במכילתא דרשב"י בנוקי טמון החל מד"ה "היה שור" עד "בלבד", בנוסח המכילתא דר"י.

⁶⁵ ראה שם בדרשות הסמוכות הסיום השגור הוא "חייב לשלם". וראה שמשורה 11 יש חיסרון שהושלם על פי כתב יד אחר, ושמה לפני רבינו עמד נוסח מעט שונה במכילתא או שהיתה סיומת "חייב לשלם"

לשון "חייב" ו"פטור" בהלכות נזקי ממון

פתח את פרק יד בדין החמור של המדליק בשדה חברו, וכדרכו בפתיחת כל אב נקט "חייב לשלם". המשיך בהלכה ב ונקט באותה לשון "חייב לשלם", כדי ללמד על דין המכילתא שעשו "שאינ מתכוין כמתכוין", ובמקביל פרט את הדינים השונים בין שני המקרים.

הלכה א :

המדליק בתוך שדה חברו... חייב לשלם נזק שלם... שנאמר כי תצא אש...
שלם ישלם המבעיר את הבערה.

הלכה ב :

הדליק בתוך רשותו... ואם לא הרחיק כראוי ועברה האש... חייב לשלם נזק שלם.

אחר כך המשיך כסדר המשניות בסדרת הלכות (ה-ז) בדיני אש, בהן אין חלוקה בין שני המקרים. לאחר מכן הגיע לנזקי טמון (הלכה ח ואילך).

הלכה ח :

אש שיצאה ואכלה עצים או אבנים או עפר - חייב לשלם, שנאמר: 'זמצאה קוצים וכו' או השדה'... אכלה גדיש וכיוצא בו והיו כלים טמונין בתוך הגדיש אם היו... מדברים שדרך אנשי השדה לטמון אותם בגדיש - חייב לשלם.

הלכה ט :

במה דברים אמורים? במדליק בתוך שדה חברו, אבל במדליק בתוך שלו ועברה לשדה חברו - פטור על כל הכלים הטמונין בגדיש, אבל משלם הוא מקום הכלים.

דוק, פתח בדין אש שיצאה ואכלה עצים, וכלל עמה בהלכה אחת את דין טמון, ובשתיהן כתב "חייב לשלם". במכילתא למדו להרחיב את חיובו של המדליק שאיננו חייב רק על הגדיש אלא חייב על "השדה" ואפילו לחכה האש את העפר, ובה נשתוו מתכוין ושאינו מתכוין.

מעתה, לכאורה הוא הדין שחייבים על נזקי טמון שאף הם בכלל השדה⁶⁶, וכלשון רבינו: "שדרך אנשי השדה⁶⁷ לטמון אותם", אלא שכאן ישנה הבחנה בין מתכוין לשאינו מתכוין,

במקום נוסף, ומטעות הדומות נשמטה בכתבי היד שלפנינו, ואף אם לפני רבינו הנוסח כלפנינו מכל מקום ברור שהוא נסמך על דרשת המכילתא.

⁶⁶ וראה שם הלכה י והשגת הראב"ד, וכדעת רבינו כתב רב חפץ גאון בספר המצוות שלו (מהד' בנציון הלפר, פילדלפיה 1915, עמוד 22): ואם אכלה גדיש ונשרפו בינתיים כלי זריעה או גדיים או כבשים כפותים או דבר אחר שדרכו להניח שם - חייב המדליק לשלם דמי כלם". דוק, לשון "חייב לשלם" מופיעה כבר אצל רב חפץ. ומעין זה, ראה: מכילתא דרשב"י הני"ל, עמוד 198.

⁶⁷ השווה להלן הלכה י: "שכן דרך בני אדם".

שהרי המדליק ברשותו פטור על הטמון, וחייב רק על מקומם, לפיכך שב והדגיש לגבי טמון "חייב לשלם". בכך רמז ליסוד החיוב המשותף, והמשיך "במה דברים אמורים וכו'", ובאר את נקודת השוני⁶⁸. על ידי השימוש במינוח המשותף הקביל בין הלכות א-ב להלכות ח-ט.

אמנם גם כאן נראה שעצם השימוש במינוח נועד להעמיד את כל ההלכות על האב אש, בו הושווה דינו של המדליק ברשותו ואף על פי שלא נתכוין להדליק את שדה חברו לדין המדליק בשדה חברו.

6) לשונו בתולדות האש - יד, טז :

כל תולדות האש הרי הן כאש. כיצד? הניח אבן או סכין או משא בראש גג ונפלו ברוח מצויה והזיקו - חייב לשלם נזק שלם, שכל אלו וכיוצא בהן תולדות הבערה הן.

נתייחדו תולדות האש שרק בתולדות אלו נקט בלשון "חייב לשלם". לפי דברינו לעיל אפשר שנקט כך כדי להדגיש שדינם כדין המדליק אש, שהרי אחר שנפלו דינם כדין בור (ראה: יג, ב), ולפיכך הדגיש כאן "חייב לשלם", כדין המדליק העושה בידים.

מקור ברור לא מצאנו, אבל אם אין ראיה לדבר יש זכר לדבר בירושלמי (בבא מציעא ג, ז) :

מתי אמרו שומר חנם נשבע ויוצא, בזמן ששימר כדרך השומרין - נעל כראוי, קשר כראוי... נעל שלא כראוי, קשר שלא כראוי, הפשילן לאחוריו, נתן בראש גגו, ונגנבו חייב לשלם.

הרי שהנחה בראש גג איננה שמירה כראוי ונחשבת כפשיעה שהרי שומר חנם חייב עליה, כדרכנו למדנו לדיני נזקים שאם הניח בראש גג ונפלו והזיקו בשעת נפילתן "חייב לשלם"⁶⁹.

אם כנים דברינו נמצא שבכל המקומות בדין נזקי אש נועד המינוח "חייב לשלם", להדגיש את הקשר בין ההלכה הפרטית לאב אש.

7) יב, טו :

עשה תל גבוה ברשות הרבים... אם היה גבוה עשרה טפחים ונחבטה בו... חייב לשלם.

⁶⁸ בניסוח ההלכות האחרות של דין תשלומים בטמון ט, יא, יב נקט במגמה המסרנית ונקט "משלם" כלשון הגמרא בבא קמא סא, ב שם נחלקו בדין תשלומי טמון.

⁶⁹ שמא מרמז לדברי שמואל בבא קמא צט, ב בסוגיית האומנין שקלקלו ולשונו שם "חייב לשלם" בשיטת ר' מאיר הסובר "מבעי ליה למרי אנפשיה". אף על פי שלא נפסק כדעת רבי מאיר, מכל מקום למדנו בגמרא בבא קמא כב, ב: "ומודים חכמים לר' מאיר באבנו סכינו ומשאו שהניחן בראש גג ונפלו ברוח מצויה והזיקו - שהוא חייב". ואפשר לפרש שמודים לסברתו היסודית המרחיבה "מבעי ליה למרמיה אנפשיה". ברם, במקרה שהניחם בראש גג אם נפלו והזיקו בניפילתם הרי אלו תולדות האש, ולפיכך נקט "חייב לשלם" לרמז על הפשיעה.

בדין זה לא מצאנו מקור ללשון זו, אבל נראה שגם כאן יש לפרש את לשון רבינו לפי העיקרון אותו הנחנו. הלכה זו כללה רבינו בפרק העוסק באב בור. אולם היא שונה מכל דיני בור, שהרי אין כאן נפילה לעומק, אלא חבטה⁷⁰. הלכה זו היא הנפקא מינה במחלוקת רב ושמואל (בבא קמא ג, ב) ביסוד חיוב בור. וראה שתחילה השמייע רבינו את כל דיני האב בור, וקודם שהגיע לדין התל הקדים בהלכה יד: "בור שחייבה עליו התורה אפילו לא מתה הבהמה אלא מהבלו". ולכאורה את יסוד החיוב בדין הבור היה לו להשמייע בפתיחת הפרק! אולם לפי דברינו, כיוון שהחיוב משום הבל הוא חיוב מורחב, ממנו מתחדש דין ייחודי, שחייב אפילו בתל - השאירו לסוף, והמשיך והדגיש בדין התל "חייב לשלם", שאף הוא כלול בחיוב הבור, כדרך שנקט באש.

(8 ד, יא):

מסר השומר לשומר אחר, השומר הראשון חייב לשלם לניזק, שהשומר שמסר לשומר חייב...

כאן רמז רבינו להלכה היסודית בהלכות שכירות א, ד-ה שם נקט לשון דומה⁷¹ והשווה גם הלכות שאלה ופקדון ד, ח.

לסיום נציין לשלושה מקומות שבהם לא נתבררה לנו לשון רבינו כל צורכה:

(9 ב, ו):

בעטה בארץ... חייב לשלם... שזה שינוי הוא...⁷²

וראה בהמשך שם: "ובעטה והתיזה משלם רביע נזק"⁷³. וצריך עיון.

(10 ד, י):

שומר שקבל עליו שמירת גוף הבהמה בלבד אבל לא שמירת נזקיה והזיקה - פטור מלשלם; והבעלים חייבין [לשלם]⁷⁴.

⁷⁰ הפרשנים נחלקו אם לשון "נחבטה בו" משמעה נתקלה ונחבטה, או נפלה מגובהו ונחבטה בקרקע. ואם הכוונה שנחבטה בו עצמו, ודאי שזו הלכה ייחודית שהרי בניגוד לבור שמדובר בנפילה, לכאורה בחבטה אין סברא לחייב על מיתה דווקא בתל גבוה עשרה. עוד ראה שרבינו שם ממשך ומבאר את השוני בין מיתה לנזיקין, ונקט גם לגבי נזיקין לשון "חייב לשלם".

⁷¹ בהלכה זו התלבטו המפרשים אם ניתן לתבוע מהשומר השני, ראה: בית יוסף חושן משפט סימן שצו, ים של שלמה בבא קמא סימן ח; לשיטה החולקת, ראה: אבן האזל על אתר. לפי דרכינו יש ראייה לשיטתו: א. רבינו השווה את דינו לדין שומר שמסר לשומר. ב. בכל מקום בו נוקט לשון "חייב לשלם", החיוב רובץ דווקא על מי שלגביו ננקטת לשון זו, וברוב המקרים ניכר שבלשון זו מדגיש כי דווקא הוא החייב ולא האחר.

⁷² ראה: ירושלמי בבא קמא א, א: רבי ירמיה בעי וכו'.

⁷³ ושמא קיצר רבינו וגם כאן כוונתו "חייב לשלם", וצריך עיון.

⁷⁴ כך גורסים כתב יד אמסטרדם וכתב יד סוטר. אבל במהדורת קאפח לא גרס תיבת "לשלם", וכן במהדורת פרנקל ציינו לכתב יד נוסף שלא גרס תיבה זו, ואף הדפוסים לא גרסוה, ולפי זה אין קושי כלל.

אפשר שעל פי הסוגיה בבא קמא יג, ב הלומדת את הדין מלשון המשנה "כשהזיק חב המזיק" קבע רבינו לשון זו בהתאם ללשון המשנה בבא קמא א, ב: "כשהזיק חב המזיק לשלם", וביותר שבלשון קרובה לזו נוקטים בסוגיה: "בעינא לשלומי"⁷⁵.

(11) יב, ז:

בור של שני שותפין...שניהם חייבין לשלם שהרי שניהם פשעו בו.

אם לא שלפני רבינו היה מקור שנעלם מאיתנו שמא יש להסביר כך; בסתם בור של שותפין פוסק רבינו (יב, ה) שהחייב רובץ רק על אחד מהם והוא המוגדר כמגלה, אולם כאן יש דין ייחודי ומחייבים את שניהם, וראה שרבינו נצרך לפרש ולהסביר את הדין: "שהרי שניהן פשעו" - ורק משום כך שניהם חייבין, וחל על שניהם חיוב כדין החופר בור, ומשום כך הדגיש "חייבין לשלם"⁷⁶.

ה. קבוצה ד - לשון "פטור מלשלם"

המינוח "פטור מלשלם" הוא הנדיר בלשון רבינו בהלכות אלו, ומופיע רק ארבע פעמים. בשלוש היקרויות המינוח מרמז למקור ממנו שאובה ההלכה או אליו היא קשורה, ובכך קשור למגמה המסרנית. אולם נראה שלשימוש במינוח זה ישנה גם משמעות פרשנית. נראה שכדרך שלשון "חייב לשלם" נועדה להדגשת החיוב, כך לשון זו נועדה להדגשת הפטור. כלומר, בכל המקרים הייתה הוה אמינא לחייב, ואעפ"כ הדין הוא "פטור מלשלם"⁷⁷. להלן נציע את ההלכות ומקורותיהן ואת סיבת ההדגשה.

(1) יג, יט:

הכותל והאילן שנפלו לרשות הרבים והזיקו - פטור מלשלם, אע"פ שהפקירן,
לפי שאינן דומין לבור שהרי אין תחלתן להזיק.

משנה בבא מציעא י, ד:

...הכותל והאילן שנפלו לרשות הרבים והזיקו, פטור מלשלם.

⁷⁵ אפשר שכיוון לרמזו ללשונו ריש הלכות נזקי ממון א, א: "כל נפש חיה שהיא ברשותו... הבעלים חייבין לשלם", והיינו כיון שהתנו לפטור את השומר נשארה הבהמה באחריות הבעלים.

⁷⁶ אפשר שנקט כך מפני שהדגיש שהחייב הוא משום פשיעה, והשווה: הלכות שכירות ב, ג.

⁷⁷ הציע ידידי ה"ה אברהם קליין: מהדוגמאות להלן - ז, ג (להלן בפנים מספר 4); ד, י (להלן בפנים מספר 2) אפשר שלשון זו מסמנת לכך שפטור מלשלם, אבל חייב דבר אחר, ואמנם לשון פטור מלשלם במקורות מופיעה פעמים רבות בהקשר של פטור מתשלומים אך חייב שבועה, ועדיין צריך עיון כוונת רבינו כאן בשתי הדוגמאות האחרות.

כתב רבינו כלשון המשנה. אולם גם כאן ניכר המימד הפרשני, על אף שבדברי רבינו התלבטו הפרשנים, יהיה הפירוש אשר יהיה, מלשון רבינו ברור שהוצרך לצרף נימוק כדי להסביר את סיבת הפטור המבחין בין כותל ואילן לבור. הווי אומר, לולא הנימוק, הייתה הווי אמינא לחייב.

(2) ד, י :

שומר שקבל עליו שמירת גוף הבהמה בלבד אבל לא שמירת נזקה, והזיקה - פטור מלשלם.

בבא קמא יג, ב (בסוגריים ליקוט מפירש"י) :

לרב דאמר תנא שור וכל מילי דשור (בהדי ארבעה אבות) חב המזיק לאתויי מאי? לאתויי הא דתנו רבנן: כשהזיק חב המזיק - להביא שומר חנם והשואל, נושא שכר והשוכר, שהזיקה בהמה ברשותן - תם משלם חצי נזק ומועד משלם נזק שלם. נפרצה בלילה או שפרצה לסטין ויצתה והזיקה פטור. אמר מר: כשהזיק חב המזיק - להביא שומר חנם והשואל, נושא שכר והשוכר. היכי דמי? אילימא דאזיקה תורא דמשאיל לתורא דשואל, לימא ליה: אילו אזיק בעלמא בעית לשלומי את, השתא דאזיקה לתורא דידך בעינא לשלומי? ...לעולם, דאזיקה תורא דמשאיל לתורא דשואל, והכא במאי עסקינן - שקבל עליו (השואל) שמירת גופו (שלא יזיקנו אחר) ולא קבל עליו שמירת נזקיו (אם יזיק הוא את האחרים).

מהגמרא עולה שבסתם לא היה השומר נפטר מתשלום, אולם כאן מדובר שהתנה במפורש להיפטר משמירת נזקיו ולפיכך פטור. אולם מניין שיכול השומר להתנות להיפטר מחיובי שמירתו? דבר זה בא להשלים רבינו, ולפיכך כתב "פטור מלשלם", ורמזו למקור היסודי. הדין כאן מבוסס על הדין העקרוני המוזכר במשנה בבא מציעא, הקובע שהשומר יכול להתנות על שמירתו ככל תנאי שבממון.

משנה בבא מציעא ז, י :

מתנה שומר חנם... והשואל להיות פטור מלשלם.

אמנם הדין היסודי עוסק בהתניה להיפטר מנזקים שעלולים להיגרם לבהמה (=שמירת גופה). אבל רבינו משמיע, שעיקרון זה הוא העומד גם ביסוד הפטור של שומר מאחריות על נזקים שעלולה לגרום הבהמה שברשותו.

(3) ז, א :

שור שקשרו בעליו במוסרה ונעל בפניו כראוי ויצא והזיק... אם היה מועד פטור... וכן אם הזיק בדבר שהוא מועד לו מתחלתו כגון שאכל דברים הראויין לו או שבר ברגל(יו) כדרך הלוכו - פטור מלשלם.

במשנה בבא קמא ו, א שנינו: הכונס צאן לדיר ונעל בפניה כראוי ויצאה והזיקה פטור.

אבל במכילתא דרשב"י נכתב (כב, ג-ד, עמוד 195) :

נעל כראוי וקשר כראוי ועשה לה מחיצה גבוהה עשרה טפחים ומסרה לחולה ולזקן שיש בהן דעת <ו> יצאה בהמה והזיקה פטור שנאמר 'ושלח את בעירו' יצא זה שלא שילח, נעל שלא כראוי וקשר שלא כראוי ועשה מחיצה שאינה

גבוהה עשרה טפחים ומסרה לחרש שוטה וקטן שאין בהן דעת ויצתה בהמה והזיקה חייב שנאמר כי יבער ישלם המבעיר > חייב לשלם.

נראה שבהתאמה ללשון המכילתא נקט רבינו במינוח המנוגד "פטור מלשלם". אמנם אפשר שללשון זו מקור נוסף; המשנה והמכילתא עוסקות בדרך השמירה הראויה, וכך מצאנו בירושלמי על דרך השומרים (בבא מציעא ג, ז):

מתי אמרו שומר חנם נשבע ויוצא, בזמן ששימר כדרך השומרין - נעל כראוי, קשר כראוי, נתן באפונדתו צררן בסדינו והשליכן לפניו, נתן בשידה ובתיבה ובמגדל, נגנבו או אבדו חייב בשבועה ופטור מלשלם; ואם יש עדים שעשה כן אף משבועה פטור. נעל שלא כראוי, קשר שלא כראוי, הפשילן לאחוריו, נתן בראש גגו, ונגנבו חייב לשלם.

ירושלמי זה פסקו רבינו (הלכות שאלה ופקדון ד, ב):

כיצד דרך השומרין הכל לפי הפקדון... ויש פקדון שדרך שמירתו להניחו בתיבה או במגדל ונועל עליו.

אמנם הירושלמי עוסק בדרך השמירה של שומר חנם לשור שלא יזקק, אבל כדרכנו למדנו, שסתם שמירה פחותה לשור שאין מחייבים עליה היא נעילה כראוי וקשירה כראוי, ואם יצא והזיק בשן ורגל, שהוא מועד להם מתחילתם - "פטור מלשלם"⁷⁸.

על המשנה לעיל ביארו בגמרא (בבא קמא נה, ב):

אמר ר' מני בר פטיש, מאן תנא מועד דסגי ליה בשמירה פחותה? ר' יהודה היא; דתנן: קשרו בעליו במוסירה ונעל לפניו כראוי, ויצא והזיק, אחד תם ואחד מועד - חייב, דברי ר' מאיר; ר' יהודה אומר: תם - חייב, מועד - פטור, שנאמר: 'ולא ישמרנו בעליו', ושמור הוא זה; ... שאני שן ורגל, דהתורה מיעטה בשמירתן, דאמר ר' אלעזר, ואמרי לה במתניתא תנא: ארבעה דברים התורה מיעטה בשמירתן, ואלו הן: בור ואש, שן ורגל.

אמנם ניתן לחלק בין חיוב שמירה מועטה בקרן מועדת, לבין שן ורגל שמועדים מתחילתם, ואף דרשתו של ר' יהודה נאמרה דווקא ביחס לנזקי קרן⁷⁹, ואפשר שלהוציא מחלוקה זו הדגיש רבינו "פטור מלשלם". אולם כיוון שגמרא ערוכה היא, אין תירוץ זה מספק. יתר על כן, את דין המשנה פסק רבינו בפרק ד הלכה א (ואת פטור שן ורגל ברשות הרבים פסק בפרק א הלכה ח), ומה בא להשמיענו כאן? ועוד, שכתב את דינו כהלכה מסוימת לגבי שור. נראה שהדגשתו כאן באה כהקדמה להלכה ב: "היה מועד לקרן ימין ואינו מועד לקרן שמאל, ויצא אחר ששמרו כראוי ונגח, בין בקרן ימין בין בקרן שמאל - משלם חצי נזק". כך הסיק מהגמרא (בבא קמא מה, ב):

⁷⁸ על מקום נוסף הקרוב ללשון רבינו, ראה תוספתא בבא קמא ג, ד: "פטור מלשלם... ברשות הרבים כדרך הלוכי".

⁷⁹ וכן בתוספות חדשים בבא קמא ו, א. אבל ראה תוספות רבינו פרץ על אתר.

אמר רב, מועד לקרן ימין אינו מועד לקרן שמאל. אמרי: אליבא דמאן?
...אמרי: לעולם כרבי יהודה, ולא סבירא ליה דרב אדא בר אהבה, והכי
קאמר: כי האי גוונא הוא דמשכחת ביה צד תמות ומועדת, אבל מועד לגמרי
לא משכחת ביה צד תמות כלל.

רבינו מפרש שדווקא "כי האי גוונא" - כשהועד לקרן אחת ואינו מועד לשנייה, צד תמות
במקומה עומדת, אבל אין אומרים כך מאב לאב. הוי אומר, אע"פ שצריך לשמור שור תם
לקרנו "אם הזיק בדבר שהוא מועד לו מתחלתו" - שן ורגל, אין אומרים צד תמות במקומה
עומדת ויהיה חייב חצי נזק אלא "פטור מלשלם"⁸⁰. אם כנים דברינו מבוארת לשון הקישור
"וכן", שמשמעותה שהדמיון בין שני המקרים איננו מוחלט⁸¹, ולדברינו אכן אין הפטורים
שוים, שכן בנזקי קרן מועדת אע"פ שפטור אם שמרה כראוי, עדיין יתכן מצב שצד תמות
במקומה עומדת, מה שאין כן אם יצאה והזיקה בשן ורגל.

(4, ז, ג):

...ושורו שחבל באביו או באמו או שהדליק גדיש חברו בשבת - חייב בנזקיו;
ואלו היה הוא בעצמו העושה זה - היה פטור מלשלם, כמו שיתבאר.

הדין אליו הפנה רבינו מובא בהלכות חובל ומזיק (ד, ז):

המכה אביו ואמו... עשה בהם חבורה, או שחבל בחברו בשבת, אפילו היה
שווג פטור מן התשלומין, מפני שהוא עון מיתת בית דין.

לשונו בהלכות נזקי ממון לא מצאתי מקור ברור⁸². אבל יש לעמוד על כך שהוצרך לכתוב
"פטור מלשלם", כדי להדגיש שדווקא מתשלומים פטור שהרי הוא עוון מיתת בית דין ואי
אפשר לכתוב בסתם פטור. ונראה שלא כתב רבינו "פטור מן התשלומים", כדרכו במקומות
האחרים (ה' נעה א, יב-ג, ה' גניבה ג, א, ה' רוצח ד, א), משום שאין כאן מקומו וכפי שציין
"כמו שיתבאר", ונקט לשון קצרה. מאידך, מבחינת המשמעות לשונו איננה חריגה, שהרי
רק משום שמדובר בעוון מיתת בית דין פטור מלשלם, אבל לולי כן ודאי שהיה חייב לשלם.
הרי שאף כאן בשימוש לשון זו ישנה ההדגשה שפטור אע"פ שהיה ראוי להתחייב.

⁸⁰ השווה: נמוקי יוסף (בבא קמא ט, ב מדפי הרי"ף, ד"ה מפני שהן מועדין): "דכי אמרינן תחילתו בפשיעה
[כו'] פשיעה גמורה... תדע דאי לא תימא הכי רגל דפטריה רחמנא בשמירה פחותה היכי משכחת לה כיון
דלגבי קרן לא הוי שמירה ליהוי כתחלתו בפשיעה וסופו באונס".

⁸¹ על משמעות זו של לשון "וכן" בימשנה תורה, וכדבריו בפירוש המשנה סוטה א, ט, ציין מו"ר הרב נחום
אליעזר רבינוביץ בספרו יד פשוטה: הלכות יסודי התורה ה, י; הלכות עירובין א, א (ד"ה וכן הדין), וראה שם.

⁸² וראה תוספתא בבא קמא ג, ד המקבילה להלכתנו, ושם דעת ר' נחוניה בן הקנה: "יש חייב... הדליק
גדישו של חברו ביום הכפורים - חייב... כיצד פטור מלשלם", ואין הלכה כר' נחוניה החולק על דין
המשנה בבא קמא ז, ב; ח, ג. ואפשר שרבינו ניסח את הלכתנו כאן על פי המשך התוספתא הנ"ל, ולפיכך
כתב "פטור מלשלם", אלא שהביא דוגמא שונה.

ו. סיכום

במאמר זה ניסינו להדגים את דרכו של רבינו במשנה תורה לאיזון בין המגמה המסרנית למגמה הקונספטואלית בבחירתו במטבעות לשון מושגיות⁸³. לשם כך בחנו את שימוש בלשונות החיוב והפטור בהלכות נזקי ממון. השימוש בלשון "משלם" ו"חייב" מלמד שבדרך כלל רבינו נוטה לשמור עד כמה שניתן על המגמה המסרנית, תוך קביעת המכנה המשותף הרחב היסודי של המינוח, וישומו באופן שיטתי. במקום שמתבקשת אחידות סגנונית, לכל הפחות מקומית כבתוך הלכה או רצף הלכות, יש שרבינו מרחיב ומשליך את המינוח גם על מקרים דומים.

לעיתים נדירות רבינו חורג ומשמר מינוח אפשרי דומה, אם יש בו בכדי להבהיר את דרך פרשנותו. ברם, דומה שעיקרון זה רחב יותר. כאשר רבינו עוסק בתחום הלכות מוגדר הוא משתמש במינוחים הרווחים במקורות וקובע טרמינולוגיה אחידה. דרך זו מתבקשת מאליה כאשר הוא עוסק בתחום הלכות מוגדר, ומאפשרת יצירת אחידות תוכנית וסגנונית. לעומת זאת, כאשר ההלכה מופיעה כהלכה בודדת השיקול המנחה אותו הוא לאחוז בלשון המקור⁸⁴. יתר על כן, אף בשימוש במלים נרדפות נוקט רבינו בדרך דומה. מלה אחת הוא מניח ליסוד, ומשתמש באחרת לסימון מקורה הישיר של ההלכה⁸⁵. ביטוי ברור לנאמנות

⁸³ במינוח זה אנו מתכוונים לתפקידם הלשוני ללא קשר לתוכנם.

⁸⁴ נציין בתמצית לדוגמה לכך, על השימוש בלשון "אמה" ו"שפחה" במשנה תורה. בהלכות עבדים, ככלל, מבחין רבינו בין המינוחים ונוקט לשון אמה לגבי אמה עבריה ולשון שפחה לגבי שפחה כנענית, עיין שם. אמנם במקומות אחרים בחבורו נקט בצירוף "שפחה עברית" (בהטיות שונות) כלשון המקור, ובכך האיר לנו את מקורו, ראה לדוגמה: הלכות ערובין א, כ על פי משנה ערובין ז, ו; הלכות ערובין ו, כא על פי עירובין פב, ב; הלכות נטע רבעי ה, ט על פי גיטין סה, א - המתבונן שם יראה עד כמה הקפיד רבינו שבהתאם ללשון הסוגיה נקט פעם לשון שפחה ופעם לשון אמה, וכעין זה בהלכות גזלה ואבדה יז, יג על פי בבא מציעא יב, ב. להיקריות נוספות על פי כלל זה, ראה: הלכות ערכין וחרמין ו, כא; קרבן פסח ב, ח; ב. י. לחילופין, במקום שפתח בביאור הדין על פי הכתוב אותו ביאר, נקט לשון אמה לגבי שפחה כנענית, ראה: הלכות שבת כ, יד. נמצאו דברי רבינו מכוונים ומדויקים, ויש לתקן את דבריו של יצחק טברסקי, מבוא למשנה תורה, ירושלים תשנ"א, עמוד 262, הערה 70.

⁸⁵ לדוגמה ליצירת שדה סמנטי ברור במלים נרדפות הערנו, בתוך מהדורתו למשנה תורה של מו"ר הרב רבינובין - משנה תורה לרמב"ם עם פרוש יד פשוטה. על השימוש בלשון "ירח" ו"לבנה", ראה: הלכות קדוש החדש א, א ד"ה חודשי הלבנה; בכך יש לתקן את דבריו של יעקב לוינגר, על העיון והדקדוק בדברי הרמב"ם ומגבלותיהם, בר אילן - ספר השנה למדעי היהדות והרוח של אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשכ"ג, א, עמוד 250, אות א. על לשון "נושא שכר" ו"שומר שכר", ראה: הלכות שכירות מניין המצוות, מצווה א ד"ה דין שכר. וראה גם הלכות שמיטה ויובל ז, ח ד"ה ישליך המעות לים המלח. אמנם יש לבחון האם סגנון זה מתבלט כציון למקורות תנאיים. אגב הילוכנו נעיר לשינוי מכוון אחר של רבינו, בניגוד לדברי לוינגר (שם עמוד 252), ראה הלכות סוטה ב, י שם כתב: "שאם היתה יולדת בצער תלד בריוח", כלשון המקור סוטה כה, ב, שכן שם הביאו כהמשך של דרשת הפסוק ואגב הדיון בדין סוטה אותה ניתן להשקות. אבל להלן שם ג, כב כתב: "ואם היה דרכה לילד בקושי תלד במהרה", משום ששם נושא ההלכה הוא התחזקותה של הסוטה שהייתה טהורה, ונקט בלשון המפרשת את המקור ומאחדת אותו עם נושא ההלכה.

לשון "חייב" ו"פטור" בהלכות נזקי ממון

למגמה המסרנית היא הקפדתו של רבינו להבחין גם בין מטבעות לשון קרובים, כפי שעולה משימושו בלשונות: "פטור מלשלם", "חייב לשלם".

זאת ועוד, ניסינו להראות שכאשר רבינו נזקק לשדה סמנטי נוסף הוא שואב מהמקורות מינוח מתאים שאותו הוא מרחיב כמסמן למכנה משותף. כך הוא נוקט במינוח "חייב לשלם" המונגד למינוח "פטור מלשלם" (ואיננו זהה עם המינוחים "חייב" או "משלם") שנועד לשם הדגשת החיוב. יתר על כן, אם נכונה מסקנתנו אזי בהלכות נזקי ממון מינוח זה מלמד על סינוף הלכות שונות ליסוד העקרוני המחייב.

מסקנה העולה, לשון רבינו מדוקדקת גם במינוחים דומים, וכדי לעמוד על המשמעות המדויקת יש לבחנם באופן שיטתי בהשוואה למקורות. במקרים רבים רבינו מרמז למקורותיו, ואין צריך לומר כאשר הם טומנים בחובם משמעויות והדגשות שונות, וכבר העיד לנו רבינו עצמו על דרכו ולשונו המסולאה, באיגרת תחית המתים, (איגרות הרמב"ם, הרב יצחק שילת, ירושלים תשמ"ז, חלק א, עמוד שסב):

שכל חיבורינו אמנם הם קב ונקי, ואין כוונתנו להגדיל גוף הספרים, ולא לכלות הזמן במה שלא יביא אל תועלת ולזה כשנפרש לא נפרש אלא מה שצריך לפרוש, ובשיעור שיובן לבד, וכשנחבר לא נחבר אלא קצור עניינים.

הרב שלומי אלדר

הלכה למשה מסיני

- א. הקדמה
- ב. הסבר מפירוש המשניות בעדויות
- ג. מעמדה של הלכה למשה מסיני - 'דבר תורה' או 'מדברי סופרים'?
 1. הלכה למשה מסיני - 'דברי סופרים'
 2. דינים הנלמדים בשלוש עשרה מידות
 3. "דרשות" בהלכה למשה מסיני
- ד. הלכות למשה מסיני בגזירות דרבנן
 1. הקושי שבהלכת "החזן רואה מהיכן התינוקות קורין"
 2. ביאור ההלכה למשה מסיני של "החזן רואה"
- ה. סיכום

א. הקדמה

בהקדמתו למשנה, הגדיר רבינו את מבנה התורה שבעל פה, ההלכה, כלליה ומרכיביה. בהקדמה זו נדרש רבינו להגדרת ההלכות המיוחדות, שנקראו בפי חז"ל 'הלכה למשה מסיני'. וכך כתב¹:

וכל עניין שאין לו הוראה בכתוב, ואין לו סמך, ואי אפשר להוציאו בהקש - בזה בלבד יאמרו 'הלכה למשה מסיני'. ולפיכך כאשר אמרנו: "שעורין הלכה למשה מסיני", הקשינו על זה ואמרנו: איך תאמר עליהם שהם הלכה למשה מסיני, והלא השעורין יש להם הוראה בפסוק, באמרו: "ארץ חטה ושעורה" וכו'? והייתה התשובה בזה שהם הלכה למשה מסיני, ואין להם עיקר שיוצאו ממנו בהיקש, ולא הוראה להם בכל התורה, ואמנם הוסמכו לזה הפסוק כעין סימן, כדי שישמרו ויזכרו, ולא היה זה מכונת הכתוב. וזה הוא עניין אמרם: "קרא אסמכתא בעלמא", בכל מקום שזכרוהו.

¹ הקדמות הרמב"ם למשנה, מהדורת ר"י שילת, ירושלים התשנ"ב, עמ' לט (כל ההפניות להקדמות לפירוש המשנה הן למהדורה זו, אלא אם כן מצויין אחרת).